

Віталій Жигола

ПРЕДТЕЧЕНСЬКИЙ ВИВІД УКРІПЛЕНЬ СТАРОКИЇВСЬКОЇ ГОРИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – СЕРЕДИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено реконструкції вигляду Предтеченського виводу укріплень Старокиївської гори в різні періоди функціонування на основі писемних і графічних джерел XVII – середині XVIII ст., а також методу аналогій та історичних досліджень.

Ключові слова: *Старокиївська гора, друга половина XVII – середина XVIII ст., фортифікація, Предтеченський вивід, реконструкція.*

Статья посвящена реконструкции внешнего вида Предтеченского вывода укреплений Старокиевской горы в разные периоды функционирования на основе письменных и графических источников XVII – середины XVIII вв., а также метода аналогий и исторических исследований.

Ключевые слова: *Старокиевская гора, вторая половина XVII – середина XVIII вв., фортификация, Предтеченский вывод, реконструкция.*

The article is devoted to a reconstruction of the Predtechenskyi bastion's appearance of the Starokyivska hill's fortifications in all periods of existence. Written and graphic sources of the second half of XVII ct. – the middle of XVIII ct., analogy method and historical researches method were used.

Keywords: *Starokyivska hill, the second half of XVII ct. – the middle of XVIII ct., fortifications, Predtechenskyi bastion, reconstruction.*

Однією з головних задач історичної науки є реконструкція досліджуваних об'єктів, подій та процесів, що особливо стосується втрачених пам'яток. Спробу відтворення зовнішнього вигляду давно демонтованих укріплень Старокиївської гори вважаємо важливою частиною історії Києва. До складних питань відносять конструктивні особливості елементів фортифікації, зокрема Предтеченського виводу¹, у різні періоди їх функціонування. Задля найповнішого розкриття проблеми (за відсутності археологічних досліджень) потрібно проаналізувати наявні графічні й писемні джерела та за їхніми даними й за допомогою ГІС-технологій спробувати відтворити вигляд укріплень. Отримані дані стануть у наго-

ді під час дослідження захисних споруд другої половини XVII – XVIII ст. низки міст Лівобережжя України та суміжних територій.

Предтеченський вивід входив до системи укріплень Старокиївської гори від 1654 року та був розміщений на північно-західному розі гори (іл. 1). У цьому місці майже під прямим кутом сполучаються дві балки – із сучасною вул. Гончарна (має напрямок *північ–південь*) та Воздвиженська (напрямок *схід–захід*), що й зумовило конфігурацію гори та місце вибору влаштування захисної споруди. Зараз на цьому місці розташовано оглядовий майданчик та гранітний пам'ятник з літописними словами: «Отсюда есть пошла русская земля».

¹ Термін «вивід» використано як базовий для опису укріплення, що досліджуються. Крім того, від 1680-х років споруда мала назву Іванівський вивід, але ми використовуємо лише першу назву для зручності.

Іл. 1. Місце розташування Предтеченського виводу

Історіографія питання

Дослідники досі не акцентували уваги суто на Предтеченському виводі та реконструкції його вигляду (як і інших виводів Старокиївської фортеці), розглядаючи фортифікацію міста загалом і лише згадуючи його в переліку конструкцій укріплень.

Ф.Ф. Ласковський відмічав, що в другій половині XVII ст. Старокиївська фортеця була оточена земляним валом неправильної форми та мала декілька малих і тісних бастіонів. Також відмічає деякі ремонтні роботи після 1684 року під керівництвом П. Гордона. Крім того, автор аналізує листування Петра I та графа П.Б. Шереметьєва від 1713 року, де згадується про пога-

ний стан укріплень та необхідність ремонту. Ф.Ф. Ласковський надав план укріплень Києва 1715 року, використавши за основу, найімовірніше, пізніші плани, але екстраполюючи їх і на останню чверть XVII ст. [8, с. 476–480]. М.М. Закревський згадував зміни захисних споруд міста в другій половині XVII ст., хоча конкретно не описував ані етапів цих робіт, ані конструктивних особливостей елементів укріплень. Аналізуючи розписний список 1682 року, вчений згадує Предтеченський вивід, назвавши його бастіоном, з якими він ототожнював поняття «вивід» загалом [4, с. 61]. М.К. Каргер лише згадує перебудову укріплень у зазначений час [5, с. 234–235].

Г.В. Алферова та В.О. Харламов перші присвятили увагу суто фортифікаційним

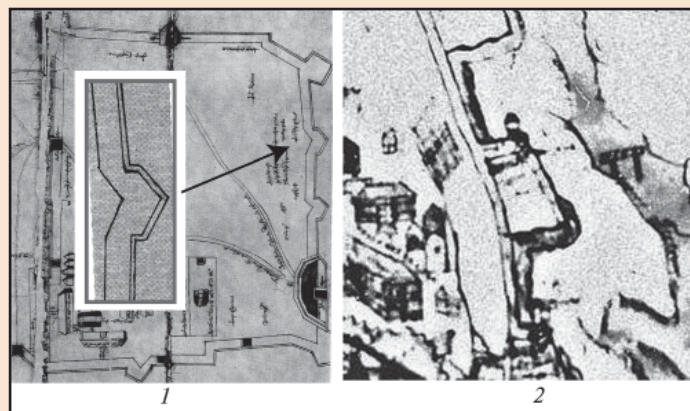
спорудам другої половини XVII ст., виокремлюючи будівельні періоди та конструктивні особливості на основі графічних і писемних джерел. Вони локалізували Предтеченський вивід на карті І. Ушакова. Учені відмічали перший будівельний період з 1654 року, коли було зведено дерев'яні стіни та вежі, частково поставлені на валах. Наступний будівельний період, на їхню думку, розпочався з підготовки міста до можливої війни з Туреччиною з 1672 року. Опис реконструкцій автори залучають з розписного списку Ю.П. Трубецького за 1673 рік та А.І. Свіязєва за 1674 рік, серед яких відмічають заміни гнилих тарас та веж, збільшення земляних валів, зведення на них земляних боїв, заміну веж на роскати, реконструкцію виводів, серед яких, зокрема, і Предтеченський. Автори відмічали, що в 1673 році старі дерев'яні стіни змінили на земляний бій поверх валу. За Г.В. Алферовою та В.О. Харламовим другий етап завершується до 1682 року – часу останніх доповнень і змін Старокиївської фортеці, які провадив П. Гордон [1, с. 63, 67–72]. Також автори вперше подали розписні списки 80–90-х років XVII ст., у яких згадуються періодичні ремонти Предтеченського виводу та розміщене на ньому озброєння. У спільній монографії вчені подали реконструкцію вигляду деталей укріплень, як-то тараси, земляний бій (бруствер), конструкції валу, використовуючи план І. Ушакова, описи згаданих розписних списків та метод аналогії з відомими пам'ятками російського воєнного зодчества [2, с. 31, 81, 131, 139].

Найдетальніше питання зовнішнього вигляду та етапів зведення укріплень Старокиївської гори розглядає О.Є. Мальченко. Автор зазначає, що в 1654 році було нашвидкуруч зведено найнеобхідніше укріплення у вигляді острога по периметру гори, після чого провадилося ускладнення захисних споруд – прокопувався рів, насипалися вали, зводилися тараси, виводи та роскати. За його словами, роскати на той час були конструктивно слабкі, мало виступали за лінію фронту укріплень і не могли

концентрувати на собі достатню кількість артилерії. Це було враховано під час підготовки до можливої війни з Туреччиною, що видно з розпису 1673 року – першого, на думку О.Є. Мальченка, генерального плану модернізації укріплень. Розглядаючи вигляд обрубів і виводів, автор залучає опис Предтеченського виводу, вказує на час влаштування «пушечного места» на ньому. Під час опису конструкцій валів та стін учений використовує опис процесу побудови Предтеченського виводу. Також автор зазначає, що такий конструктивний елемент, як тараси з обламами вгорі скрізь використовувався на початку функціонування фортеці, у 1670-х роках їх поступово замінили земляні вали з бруствером [10, с. 17–18, 21, 24, 32].

Графічні джерела

До графічних джерел із зображеннями Предтеченського виводу належать кресленики та плани міста чи його частин вказаного часу. Першим зображенням Предтеченського виводу є кресленик І.В. Бутурліна 1688 року (іл. 2: 1) Хоча йому й притаманне спрощення геометричної форми плану стін, брам та виводів, проте форма Предтеченського виводу подібна до пізніших планів. На кресленику добре видно, що вивід п'ятикутний, з чотирма стінами – двома короткими фланками (пер-

Іл. 2. Зображення Предтеченського виводу на планах Києва 1688 р. (1) та 1695 р. (2)

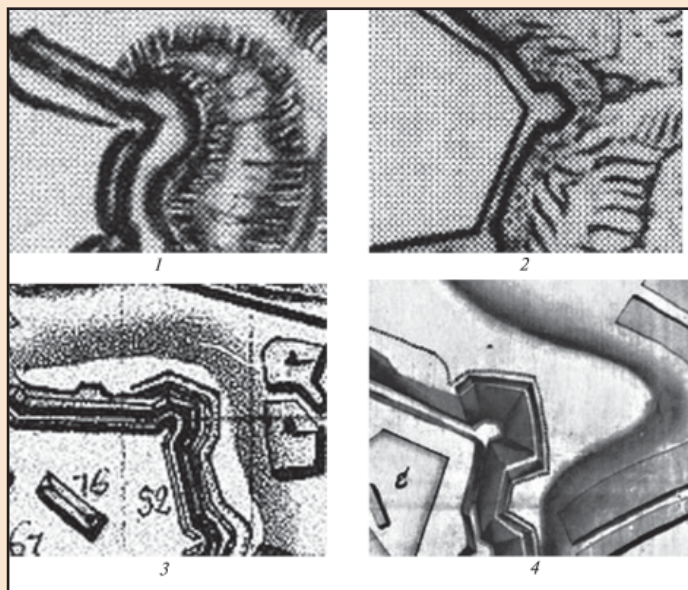

пендикулярні валу та дотичні до нього) та довшими двома фасадами. Внутрішня лінія валу повторює кут між фасадами, що свідчить про місце повороту лінії укріплень.

Найкраще зовнішній вигляд укріплення передано на плані І. Ушакова за 1695 рік (іл. 2: 2), на якому помітно земляний бруствер по периметру виводу, влаштовані в ньому бійниці, встановлену артилерію, легку дерев'яну вежу на розі виводу, прокопаний рів під схилом конструкції, а також інші деталі. Крім того, зображення розкатів Печерської фортеці дає змогу уявити можливий зовнішній вигляд такого до зведення Предтеченського виводу.

Вивід зображено і на невідомому плані з написами німецькою мовою та зображенням розміщення полків (іл. 3: 1), який Л. Пономаренко датує 1706 роком [16, с. 66]. План має невеликий масштаб, але можна розгледіти загальні риси виводу, як-то його п'ятикутність та місце влаштування. Подібним (за інформативністю зображення виводу) є план Верхнього міста (іл. 3: 2), який за палеографічним аналізом датується початком XVIII ст. [2, с. 11]. У 1706 році складено план (проект?) Галларта, але він дуже схематичний і на ньому неможливо виділити Предтеченський вивід.

У 1745 році було створено перший інструментальний план міста, що знятий Київською інженерною командою за допомогою вимірювальних приладів. На ньому вже зображено на місці колишнього Предтеченського виводу новий бастион, який зберігає загальні геометричні риси свого попередника. Найкращим планом для аналізу нового бастиону є «Генеральний план всім трьом київським фортецям із ситуацією, що лежить біля них, складений в 1750 р.» (іл. 3: 3). Його виконано у великому масштабі, він гарно деталізований – зокрема найкраще промальовано траєкторію валу, його схили та валганг, а також уперше зображено рови на Старокиївській горі. Крім того, досить вдало, на нашу думку, зображено обриси гори, її схилів та балок, що уможливило реконструкцію топографії

Іл. 3. Зображення Предтеченського виводу на планах Києва початку XVIII ст. (1, 2), 1750 р. (3) та 1768 р. (4)

місця влаштування бастиону та Предтеченського виводу напередодні. Цікавим є план міста 1768 року, на якому частина захисних споруд виконана з елементами методу перспективного зображення, хоча план не завжди інструментальний і місцями схематичний (іл. 3: 4). На ньому зображено рів навколо бастиону та видовжене закінчення мису, яке існує й донині.

Усі наступні плани кінця XVIII – початку XIX ст. мають інформацію щодо часу припинення функціонування укріплення, а також про структуру Старокиївської гори (наприклад, план 1803 року).

Писемні джерела

До писемних джерел про загальний стан укріплень Старокиївської гори та про Предтеченський вивід зокрема належать царські накази від 1654 року, відписки воевод до Москви, «Азбучная роспись» до кресленника Києва 1673 року, пропозиції М. фон Залена щодо подальших реконструкцій 1673 року, опис ревізора А.І. Свіязєва проведених робіт, розписні списки воевод та інженерів усього вказаного періоду, щоденник П. Гордона [1, с. 63] та листування Петра I

й графа П.Б. Шереметьєва [15, с. 182–184, 186]. Щодо саме Предтеченського виводу, то найповнішу інформацію про його зміни та конструкцію містять «Азбучная роспись» 1673 року та звіт А.І. Свіязєва від 1674 року; розпис 1680 року згадує лише заміну згнилих дерев'яних конструкцій [2, с. 98–157]; розписи 1695 та 1700 років містять опис встановленої на виводі артилерії [9, с. 40]; інші джерела лише опосередковано згадують про вивід або містять інформацію про ремонти та зміни укріплень загалом.

Основна інформація про конструкцію та розміри виводу, а також їх зміни, надана в «Азбучной росписи» 1673 року та звіті А.І. Свіязєва за 1674 рік. Обидва документи вказують, що *«вместо старого деревянного роскату зделан новый вывод»* [цит. за: 2, с. 101], тобто до оновлення фортеці в 1672–1675 роках на цьому місці було влаштовано роскат з дерев'яними конструкціями, а після – *«зделан новый вывод... с подошвы рублен в клетки и насыпан землею до верху»* [цит. за: 2, с. 115]. Варто згадати, що під час опису старих укріплень А.І. Свіязєв зазначає: *«Старые крепости. Подле той стены вывод земляной же обрублен деревом... Новые крепости. И ныне вместо старого деревянного роскату зделан новый вывод»* [цит. за: 2, с. 115]. Тобто ревізор одночасно використав терміни «вивід» та «роскат» для конструкції до перебудови. Як відомо, воєнна термінологія до початку XVIII ст. не була уніфікована і часто одним словом могли називатися різні за конструкцією та функцією об'єкти, а один і той самий об'єкт міг називатися різними термінами. Динаміка змін спостерігається як у часі (XV–XVIII ст.), так і у просторі, що дало змогу К.С. Носову виділити локальні варіанти різних термінів [14, с. 34].

Термінологія

Реконструювати зовнішній вигляд роскатів та виводів історики намагалися ще в XIX ст. Так, Ф.Ф. Ласковський відмічає, що словом «роскат» позначали відкри-

те місце на куті укріплення для розміщення артилерії у вигляді малого бастіону. Роскати могли бути земляні, конструйовані зі зрубів, що заповнені ґрунтом [8, с. 74–75]. М.О. Фріде вважала, що роскат – це досить широкі, заповнені ґрунтом зруби (або просто земляний насип), однакові по висоті зі стіною. В.М. Казарінов вважає роскатом прибудову до вежі у вигляді чотири- або п'ятикутного заповненого ґрунтом зрубу [13, с. 161–162]. А.В. Нікітін атрибутував роскат як майданчик з внутрішнього боку валу, нахилений під кутом 12–15 до внутрішньої поверхні укріплення задля розширення валу під артилерію [12, с. 166]. М.П. Крадін називає роскат пласким насипом під валом для встановлення гармат, а також ототожнює його з бастіоном. Виводом він називає укріплення, яке виступає перед основними [7, с. 138–139]. Г.В. Алферова та В.О. Харламов помилково вважали виводи підземними ходами, що вели за місто; роскати, за цими авторами, – це плаский нахилений насип для затягування та встановлення зброї [1, с. 62, 69].

Атрибуції терміна «роскат» присвячено спеціальну працю К.С. Носова, де він зібрав писемні згадки XVII ст. (в основному з Новгороду) і виявив, що термін мав три значення: 1) прибудова до стіни або вежі задля встановлення артилерії, підпрямокутної форми зі сторонами до 12 м; також зрубний роскат згадується влаштованим на вежі; 2) прямокутні або багатокутні вежоподібні дерев'яні чи кам'яні будівлі, які перевищували розміри звичайної вежі та мали більшу кількість встановлених гармат; могли бути багатоярусними; 3) земляний бастіон, адже сам термін «бастіон» увійшов до вжитку пізніше, ніж почалося зведення класичних європейських бастіонів на теренах Російської імперії, тому їх спочатку називали «роскатами» [13, с. 171–175].

Питання термінології київських звітів розглядає також О.Є. Мальченко. За ним, до ремонту 1670-х років функціонували обруби (обрублений вивід) – земляний вал (за-

вширшки до 3,0 сажнів), обрублений з усіх боків деревиною з тарасами та обламами, на яких було складно встановити артилерію навіть середніх калібрів. На зміну їм було зведено земляні виводи – *«поєднані між собою зруби затрамбовувалися камінням й ґрунтом, засипалися землею до самого верху, де викладалися плазом дубові зубці, поверх яких насипався бруствер (земляний бій)»*. У верхній частині земляний вивод мав ширину 5,0–8,5 сажнів, яка дозволяла встановлювати гармати» [цит. за: 10, с. 21]. За автором, вивід був призначений для забезпечення фланкуючим мушкетним та артилерійським вогнем валів фортеці, називаючи їх недобастіонами. Далі вчений зазначає, що сам термін «вивід» мав занадто узагальнююче значення в другій половині XVII ст., і міг означати будь-яку виступаючу за фронт валів (стін) захисну конструкцію (обруб, роскат, вежа). На утвореному двома сторонами куті виводу (розі) влаштувалися *«пушечные места»*, які О.Є. Мальченко ототожнює з роскатами (конструкція всередині виводу), на яких розміщувалася артилерія. Через таке візуальне взаємопоглинання фортифікаційних елементів сучасники й використовували їх як синоніми. За дослідником, документальна згадка про роскат акцентує увагу на ньому саме як на вогневому вузлі оборони, адже в 1670–1680-х роках було влаштовано біля сотні роскатів по всьому периметру фортеці, як на валах, так і у виводах [10, с. 21–26].

* * *

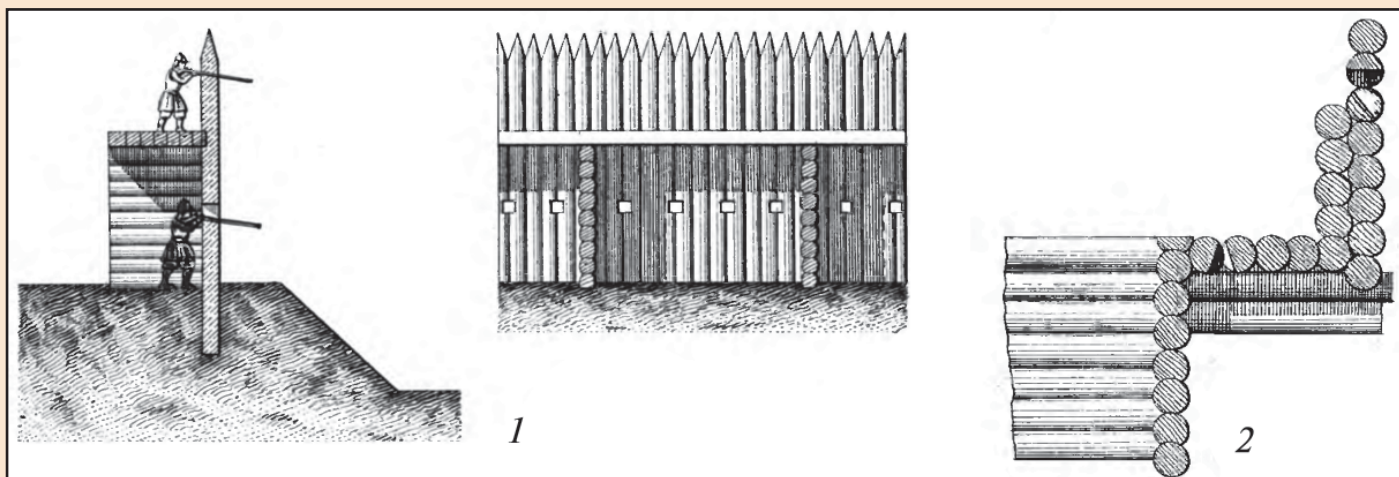
Писемні та графічні джерела вказують на чотири етапи функціонування Предтеченського виводу, під час кожного з них він мав нову конструкцію. Перший період починається від прибуття російських військових інженерів у 1654 році, коли місто огородили нашвидкуруч слабким острогом, а далі поступово ускладнювали захисні конструкції. Другий етап, як зазначає О.Є. Мальченко, розпочинається від 1660-х років – часу влаштування роскату на місці майбутнього виводу. Третій етап почина-

ється від зведення виводу в 1673 році, коли його було модернізовано та підлаштовано для функціонування артилерії. Четвертий етап розпочався між 1732 та 1737 роками, коли за наказом фельдмаршала Х.А. Мініха поверх валів та дерев'яних конструкцій було насипано міцніший земляний вал [4, с. 431]. Також варто згадати про можливу модернізацію укріплень Старокиївської гори в 1713 році [15, с. 182–184, 186], але брак джерел не дозволяє стверджувати про перебудову Предтеченського виводу в зазначений час.

Укріплення 1654 року

Найскладніше реконструювати зовнішній вигляд укріплень на місці Предтеченського виводу на початку їх функціонування. Г.В. Алферова та В.О. Харламов вказують, що у 1654 році постало місто з дерев'яними стінами та вежами, частково поставленими на валах. Далі вони описують реконструкцію роскатів та виводів у 1670-х роках [1, с. 67, 69]. За О.Є. Мальченком, на весні 1654 року завершилося будівництво найнеобхідніших укріплень у вигляді острога по периметру так званого «міста Володимира», після чого почали монтувати помости й облами, копати рів, і лише в наступному десятилітті почали зводити роскати [10, с. 17–20]. Висновки вчених знаходять підтвердження у звіті воєвод Ф.С. Куракіна та Ф.Ф. Волконського цареві, де вказано *«в Києве острог поставлен стоячий, сосновый, в одно бревно...»*, а пізніше *«а в Києве... острог весь и башни поставили, а ныне... по тому острогу делаем мосты и облами и ров копаем»* [цит. за: 1, с. 66–67].

Ці звіти не дають інформації про Предтеченський вивід, але з них стає відомо, що територія «міста Володимира», найімовірніше, не мала земляних валів, що рови почали прокопуватися лише після встановлення острогу. Опосередковано про це свідчить також спеціальне окреме прохання до царя на зведення земляного валу від Золотих воріт до Михайлівсько-

Іл. 4. Можливий вигляд однорядного острогу (1) та обламів (2) Старокиївської фортеці (за Ф.Ф. Ласковським)

го монастиря – «сделать вал земляной... для помочи острогу» [цит. за: 1, с. 66], що потребувало додаткових сил і ресурсів, яких і так не вистачало. Вочевидь, навесні 1654 року на місці Предтеченського виводу існував простий сосновий острог (іл. 4: 1), який, вірогідно, вже того самого року почали ускладнювати помостами й обламами (іл. 4: 2). За дослідженнями К.С. Носова, облагом слід вважати бойовий майданчик з бруствером (не лише виступ верхньої частини стіни), який влаштовувався поверх як зрубної, так і тишової стіни [14, с. 24].

Укріплення середини 1660-х років

Від часу влаштування укріплень до їх перебудови військова влада продовжувала будівельні та ремонтні роботи, але сил не вистачало і в розписах як за 1661 рік, так і 1670-х років, опис захисних споруд рясніє згадками про «худые места», «згнилые обрubi», «обвалилось старого валу» тощо. До таких робіт відноситься зведення земляного валу з дерев'яними конструкціями та розкату на місці майбутнього Предтеченського виводу. Як зазначає О.Є. Мальченко, вперше розкати «в меншом городе» («місто Володимира») згадуються у звітах воєвод І.І. Чадаєва та Н.Я. Львова за 1665 рік [10, с. 20], коли влада вирішує краще підготуватися до російсько-польської війни. Наступ-

ного разу розкати згадуються у 1673 році, коли на місці Предтеченського виводу названо «старый деревянный розкат», а в 1674 році зазначається, що «из за городской стороны вал осыпался, обруб згнил», тобто на час перебудови розкат вже був у незадовільному стані, а отже, міг функціонувати від середини 1660-х років.

Як уже зазначалося, в «Азбучной росписи» Ю.П. Трубецького від 1673 року про Предтеченський вивід написано: «Вместо старого деревянного розкату зделан новый вывод» [цит. за: 2, с. 101]. В описі укріплень та планах їх реконструкцій від 1673 року, підписаних інженером М. фон Заленом, вказано: «Предтеченский вывод по мере кругом 21 сажень без полуаршина, а с того вывода доведетца бой снять, а снутри вывода засыпать землю, а в вышину прибавить» [цит. за: 2, с. 107]. У звіті про стан фортеці на 1674 рік, складеному ревізором А.І. Свіязєвим, зазначено: «Старые крепости. Подле той стены вывод земляной же обрублен деревом, кругом его 24 сажени из за городской стороны вал осыпался, обруб згнил, а ров старой в глубину пол 2 сажени, поперег пол 3 сажени. Новые крепости. И ныне вместо старого деревянного розкату зделан новый вывод» [цит. за: 2, с. 115]. Тобто одна й та сама конструкція названа і розкатом, і виводом, і що замість неї зведено знову ж таки вивід. Цю проблему, врахо-

вуючи багатоваріантність термінології другої половини XVII ст., намагається вирішити О.С. Мальченко. За ним, терміни «*вывод земляной же обрублен деревом*» тотожний термінам «бик», «відвідний бик», «обруб дерев'яний», що означало земляний вал, обрублений з усіх боків деревом, з тарасами та обламами нагорі, ширина яких сягала до 3,0 сажнів і вони не були пристосовані для використання артилерії навіть середніх калібрів, тому на зміну їм і було зведено земляні виводи [10, с. 21]. Учений не звернув уваги на згадування «роскату» двічі поспіль у джерелах, водночас вважаючи роскат вогневым вузлом оборони.

На нашу думку, конструкція роскату мала п'ятикутну в плані форму, подібну (якщо не тотожну) до форми майбутнього виводу, адже у М. фон Залена вказано про досипання ґрунтом всередині виводу (внутрішній бік укріплення) та його збільшення по боках. Крім того, форма залежала від конфігурації Старокиївської гори в цьому місці, а також уже прокопаних ровів. Таким чином, якщо зовнішній периметр конструкції був 21 або 24 сажні, то її загальні розміри по зовнішньому периметру могли бути щонайменше 20×15 м, що цілком достатньо для функціонування як мінімум однієї гармати середнього калібру. Враховуючи стратегічно важливе місце напроти гори Киселівки та близького розміщення арсеналу, Предтеченський роскат цілком міг бути облаштований для використання артилерії.

Роскат було насипано із ґрунту та обрублено деревом задля міцності конструкції. За писемними джерелами невідомо, чи були кліті всередині заповнені землею. Найімовірніше, поверх роскату було вкладено деревом для зручності пересування та використання гармат. М. фон Зален рекомендував демонтувати земляний біій з Предтеченського виводу та зробити новий, а отже, на роскаті міг бути насипаний бруствер по його зовнішньому краю (подібний до зображеного на плані 1695 року), хоча на земляних валах з боків від роскату згадується про тараси та облами. Із зовнішньо-

го боку було прокопано рів завглибшки до 3,5 м та завширшки до 5,5 м. Таким чином, конструкція роскату виділялася з-поміж валу на цій ділянці укріплень як конструктивно, так і функціонально (іл. 5).

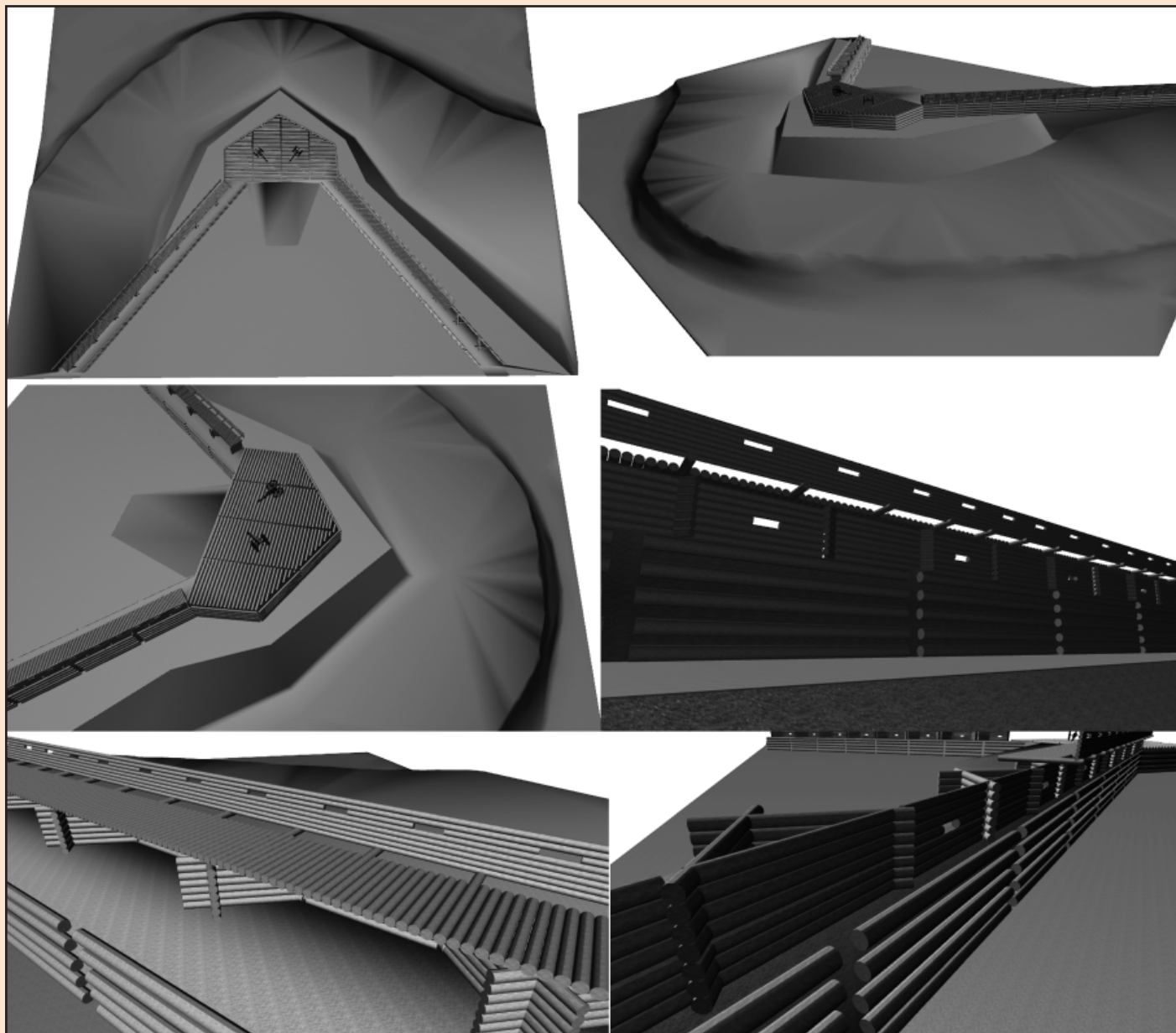
Можливим прикладом зовнішнього вигляду цієї конструкції може бути малюнок укріплення з підписом «роскат» на куті Печерської фортеці на плані І. Ушакова. Споруда зображена п'ятикутної (або трикутної) форми, до якої з боків долучаються обрублені вали з дерев'яними конструкціями вздовж бойового ходу, які відсутні на роскаті. На розі роскату встановлено гармату, а з внутрішнього боку насипано та вкрито зрубами похилий підйомний хід або східці.

Предтеченський вивід 1673 року

Найкраще в джерелах описано конструкцію виводу саме від 1673 року, а також деякі його деталі можна розглядати на плані І.В. Бутурліна, І. Ушакова та плані 1706 року.

В «Азбучной росписи» 1673 року написано: «*Вместо старого деревянного роскату зделан новый вывод в длину 42 сажени. С подошвы рублен в клетки и насыпан землею до верху. В вышину до зубцов 2 сажени. На выводе сверх зубцов земляной бой. В длину 20 сажень с полусаженью, в ширину и в вышину по сажени, поперег пол 9 сажени... Изю рву до верху в вышину 7 сажень, а в иных местах по 8 и 9 сажень... По правую сторону того вывода прибавлено рву подле старого валу*» [цит. за: 2, с. 101].

Процес перебудови М. фон Зален описує так: «*Снутри вывода засыпать землю, а в вышину прибавить по левую сторону аршин, а с правой стороны пол аршина; на том выводе положитъ вновь дубовые зубцы, над зубцами зделать бой земляной вышиною сажень, шириною пол 2 сажени. Снутри города выклатъ дерном, перед боем учинитъ ступень вышиною пол аршина, шириною пол сажени, на выводе с обеих сторон зделать пушечный бой, на рагу учинитъ пушечное место. А на то*

Іл. 5. Реконструкція Предтеченського розкату (за В.С. Жиголою)

*дело землю брать з загородней стороны
изо рви, чтобы тем учинить ров шире и
глубше» [цит. за: 2, с. 107].*

*Ці дані доповнює А.І. Свіязєв у
1674 році: «Новый вывод в длину 42 сажени,
с подошвы рублен в клетки и насыпан зем-
лею до верху в вышину до зубцов 2 сажени.
На выводе сверх зубцов земляной бой в длину
20 сажень, с полусаженью с аршином, с по-
лусаженью в ширину, и в вышину по сажени,
поперег пол 9 сажени, ров 42 сажени, попе-
рег 8 сажен, изорву до верху в вышину 7, а в
иных местех по 8 и по 9 сажен; по правую*

*сторону того вывода прибавлено рву подле
старого валу вышину 3 сажени, а глубину
2 сажени; по левой стороне вывода прибав-
ленор рву ж в ширину 3 сажени, глубиною
2 сажени, в длину 11 сажень с полусаже-
нью» [цит. за: 2, с. 115].*

*Як засвідчують вищезгадані плани,
вивід мав п'ятикутну форму, він був ви-
сунутий за лінію фортифікації, з боків до
нього під кутом примикали вали, утворю-
ючи разом вихідний кут укріплень, таким
чином повторюючи контури Старокиїв-
ської гори. Довжина зовнішнього периме-*

тра за звітами дорівнювала близько 90 м, а отже, фази та фланки мали бути завдовжки до 23 м; загальні розміри виводу в найширшій частині по зовнішньому периметру сягали 30 × 35 м. Вивід було пов'язано з валами – він має однакову висоту, валганг валу переходить у бойовий майданчик виводу, вони мають однаковий земляний бруствер з бійницями в ньому, попід валом та навколо виводу прокопано один і той же рів.

Вивід споруджувався зі встановлених на денну поверхню дерев'яних зрубних клітей, які заповнювалися землею під зав'язку. Їхня висота сягала 4,32 м. Найімовірніше, вал мав прямовисні схили зі зрубами, обмазаними глиною, тобто не мав земляних схилів. Про це може свідчити також план І. Ушакова, на якому вали та виводи зображені з майже вертикальними стінами, а також вкриті текстурою з горизонтальних ліній, які можуть передавати зрубну конструкцію (?).

Поверх клітей викладалися плазом дубові колоди, загострений кінець яких консольно виступав із зовнішнього боку, утворюючи зубці [2, с. 31; 10, с. 21]. Поміст із колод був органічно пов'язаний з таким самим помостом на валу, що дозволяло бійцям пересуватися периметром укріплень. Поверх колод насипався земляний бій – бруствер по зовнішньому краю валу, зсередини вкритий дереном, у ньому зроблено отвори-амбразури для стрільців. Джерела вказують довжину бруствера в 45 м, що менше за зовнішній периметр виводу, тож, імовірно, він проходив лише по фасам. Підтвердженням цього може бути планування М. фон Залена влаштувати «пушечные бои» з обох боків (фланків) виводу, які не враховувалися в довжину бруствера. Вказані параметри ширини земляного бруствера – 18,4 м – можуть маркувати відстань між його початком та закінченням, а отже, і ширину виступаючого в поле кінця виводу (т. зв. «рогу») в місці його переходу у фланки (тобто, у гарматні бої в нашому випадку). Хоча на плані І. Ушакова бруствер і зображений монолітно по всьому периметру виводу, але між перебудовою та створенням

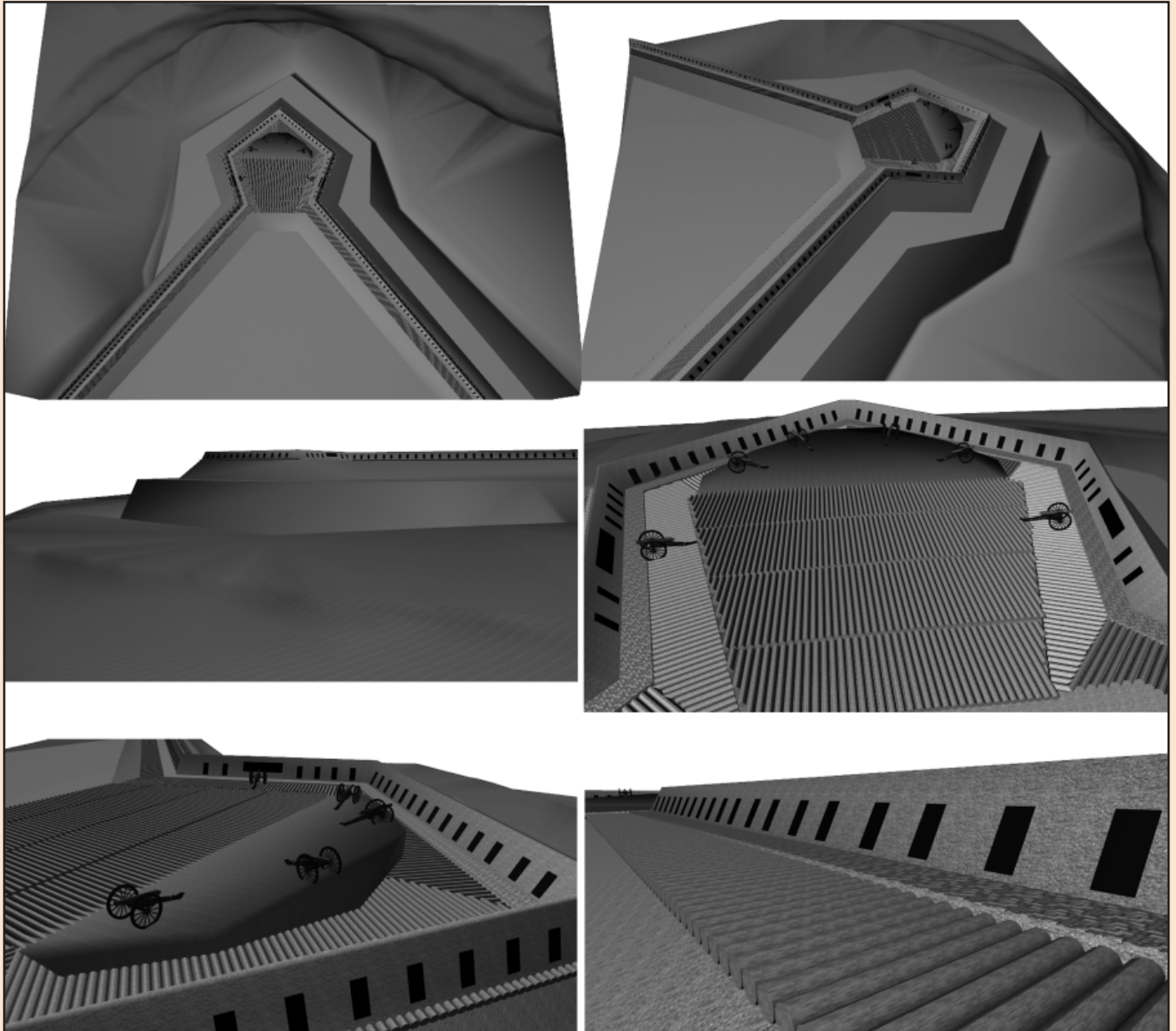
плану минуло понад 20 років. Висота й ширина бруствера були по 2,16 м, у перерізі він, імовірно, мав форму трапеції. Зсередини поверх дубових колод М. фон Зален планував влаштувати майданчик завширшки 1,08 м та заввишки 0,36 м [2, с. 31], імовірно, також насипаний із ґрунту.

На куті виводу було влаштовано «пушечное место», які О.Є. Мальченко вважає засипане ґрунтом та застелене зверху дерев'яним помостом місце для розміщення артилерії, тобто роскат [10, с. 25]. На плані І. Ушакова на цьому місці зображено встановлені гармати та легку дерев'яну вежу, яка слугувала, найімовірніше, оглядовою точкою для прицілювання артилерії. Хоча вежу не описано в джерелах, але вона може бути частиною згаданого «гарматного місця». Такі само вежі влаштовано майже на всіх інших виводах, а також у деяких місцях на валах, де П. Гордон влаштував вогневі вузли. Влаштований роскат на майданчику Предтеченського виводу мав контролювати гору Киселівку та урочище Гончарі–Кожум'яки (іл. 6).

Перебудова виводу стосувалася також рову навколо нього, адже для збільшення конструкції ґрунт брали саме з нього, у такий спосіб поглиблюючи та розширюючи його. За джерелами, рів довкола виводу мав таку саму довжину (90 м) та був завширшки 17,3 м, що дорівнює ширині ровів в інших частинах Старокиївської фортеці [3, с. 45–48]. Глибина рову вказується, як 8,6 м, а в деяких місцях – 10,8 та 13,0 м від підніжжя валу, що значно перевищує глибину ровів XVII–XVIII ст., досліджених 2003 року по вул. Великій Житомирській, 2 а, де в південній частині розкопу 3 виявлено рів завглибшки 5,5 м [11, с. 44–45]. Це, на нашу думку, пов'язано з особливостями рельєфу Старокиївської гори в цьому місці, що буде розглянуто далі.

Укріплення середини 1730-х років

Останній етап функціонування Предтеченського виводу розпочався між

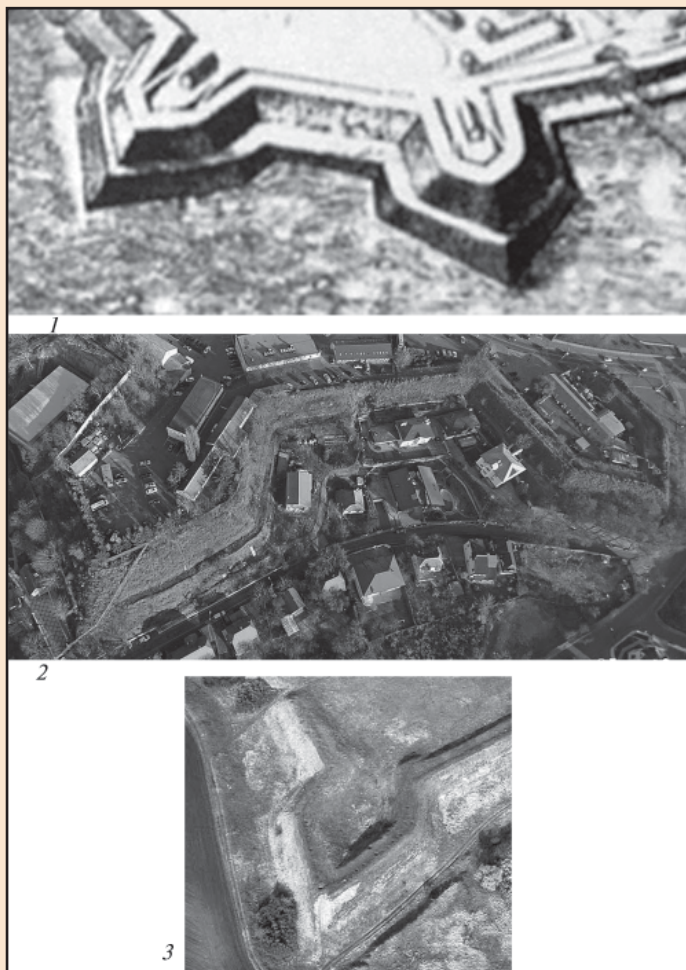

Лл. 6. Реконструкція Предтеченського виводу (за В.С. Жиголою)

1732 та 1737 роками, коли за наказом фельдмаршала Х.А. Мініха поверх валів та дерев'яних конструкцій насипано міцніший земляний вал [4, с. 431], тобто конструкція виводу була змінена стандартним бастионом, які від початку XVIII ст. набувають широко розповсюдження в Російській імперії. Так, у 1706 році постала Печерська фортеця із земляними бастионами, а в 1731–1738 роках було споруджено грандіозну за розмірами Українську захисну лінію між Дніпром та Сіверським Дінцем, укріплення та форти якої мали

безліч бастионів класичного типу. Зовнішній вигляд цих споруд якнайкраще підходить для реконструкції Предтеченського бастиону.

Предтеченський бастион зображено на всіх планах Києва другої половини XVIII ст. Він складався з двох фланків, які були з'єднані з валами, та двох фасів. Загальна їх довжина по периметру мала дорівнювати розмірам Предтеченського виводу, тобто близько 90 м, що продиктовано конфігурацією Старокиївської гори, а також корелюється з масштабами згаданих

Іл. 7. Bastiони Печерської фортеці початку XVIII ст. за реконструкцією О.В. Сіткарьової (1) та сучасним фото (2); bastiон Іванівського форту в Харківській обл. (3)

планів. Майданчик усередині bastiону зображено незабудованим, що відрізняє його від попередньої конструкції виводу, усередині якого розміщувався роскат. Збільшення ширини валу дозволило встановити та, імовірно, транспортувати артилерію вже значнішим валгангом. По зовнішньому краю валу, найвірогідніше, було влаштовано земляний бруствер, який був невід'ємним елементом тогочасних стандартів *architectura militaris moderna*, зокрема сусідньої Печерської фортеці (іл. 7: 1–2) та фортів Української лінії (іл. 7: 3). Земляний вал не був укріплений дерев'яними зрубами, тому мав задерновані схили, що добре помітно на планах 1750 та 1768 ро-

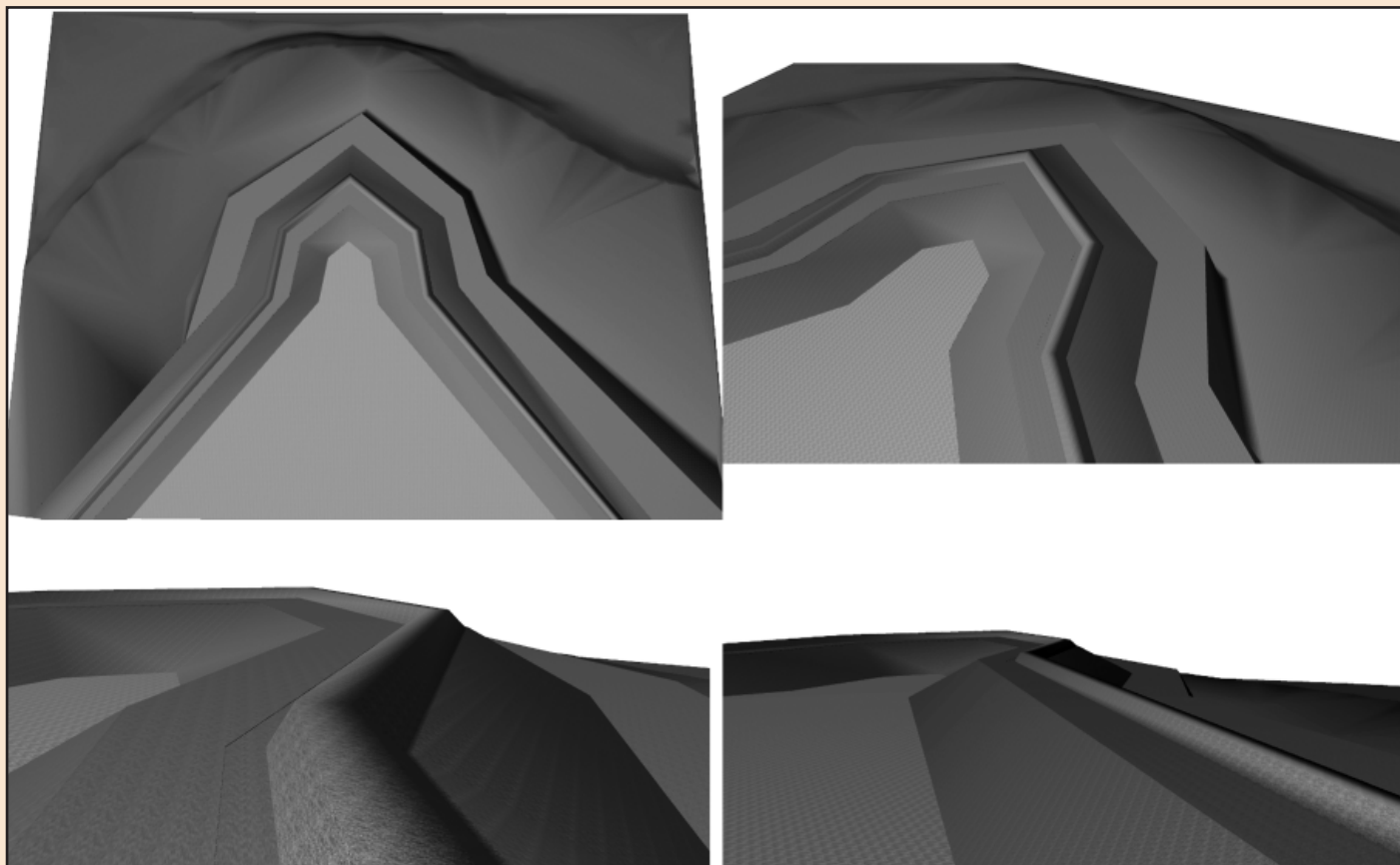
ків, а також на кресленику М. Ражена останньої чверті XVIII ст., де зображено саме Предтеченський bastiон.

Довкола bastiону та вздовж сусідніх відрізків валів на планах зображено рів, який повторював форму bastiону, а його зовнішній край накреслено до початку схилу Старокиївської гори. Розміри рову мають бути тотожними описаним ровам навколо виводу або навіть більшими, враховуючи необхідність брати ґрунт для насипання значніших валів (іл. 8).

Рів

Найскладніше питання стосується саме рову навколо Предтеченського виводу. Відомо, що рови навколо фортеці почали прокопувати вже в 1654 році, хоча саме біля досліджуваного майданчика він міг з'явитися й у середині 1660-х років, коли тут було влаштовано роскат. У 1673 році М. фон Зален рекомендує збільшити вал за рахунок об'єму ґрунту з рову: «А на то дело землю брать з загородней стороны изо рви, чтобы тем учинить ров шире и глубше» [цит. за: 2, с. 107]. Пізніше про нього згадує А.І. Свіязєв: «А ров старой в глубину пол 2 сажени, поперег пол 3 сажени». Також він описує новий розширений рів, а також продовження рову по обидва боки від виводу: «Ров 42 сажени, поперег 8 сажен, изорву до верху в вышину 7, а в иных местех по 8 и по 9 сажен; по правую сторону того вывода прибавлено рву подле старого валу ширину 3 сажени, а глубину 2 сажени; по левой стороне вывода прибавленор рву ж в ширину 3 сажени, глубиною 2 сажени, в длину 11 ажень с полусаженью» [цит. за: 2, с. 115]. На плані І. Ушакова рів зображено довкола виводу та вздовж валів. Найкраще його передано на інструментальному плані Києва 1750 року, отже, його можна використовувати для графічної реконструкції споруди.

Так, на плані 1750 року можна з великою ймовірністю виокремити всі деталі Предтеченського bastiону та рову довкола нього (іл. 9: 1–2). На плані добре помітно

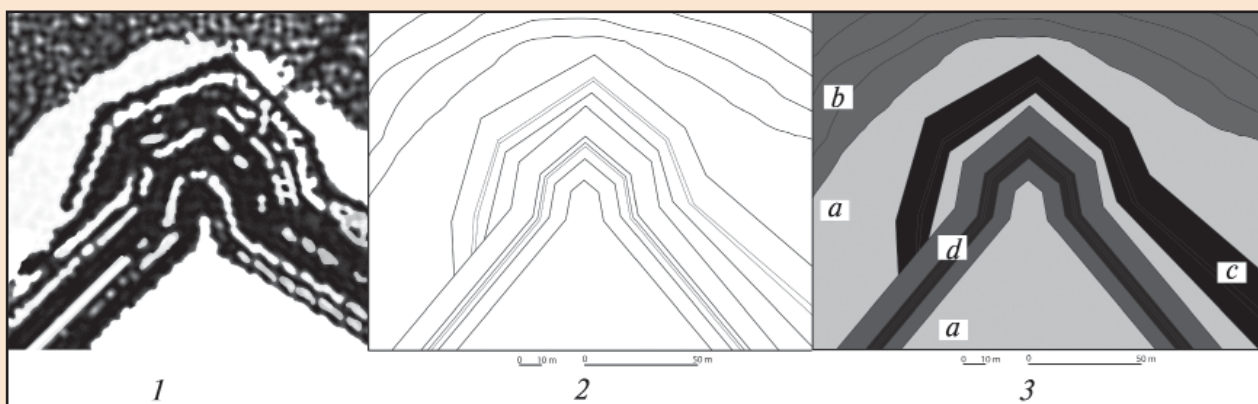

Іл. 8. Реконструкція Предтеченського бастиону (за В.С. Жиголою)

різницю між пласкою денною поверхнею Старокиївської гори (іл. 9: 3a) та її схилів, що йдуть до балок (іл. 9: 3b). Можна виділити валганг валу та бастиону (його передано чорною смугою) та схили валу з обох боків від нього (іл. 9: 3d). Також зображено зовнішній і внутрішній краї рову та майданчик пласкої берми між ним і бастионом

(іл. 9: 3c). Це корелюється з писемними даними щодо розмірів рову – вказано його глибину та ширину і на плані намальовано зовнішній край рову.

Глибина рову вказується, як 8,6 м, а в деяких місцях 10,8 та 13,0 м від підніжжя валу, що значно перевищує глибину ровів XVII–XVIII ст., досліджених 2003 року по

Іл. 9. Предтеченський бастион: 1 – на плані 1750 р.; 2 – графічне зображення його ізоляцій; 3 – розподілення груп ізоляцій за роллю (a – денна поверхня Старокиївської гори; b – схил гори; c – рів довколо; d – вал)

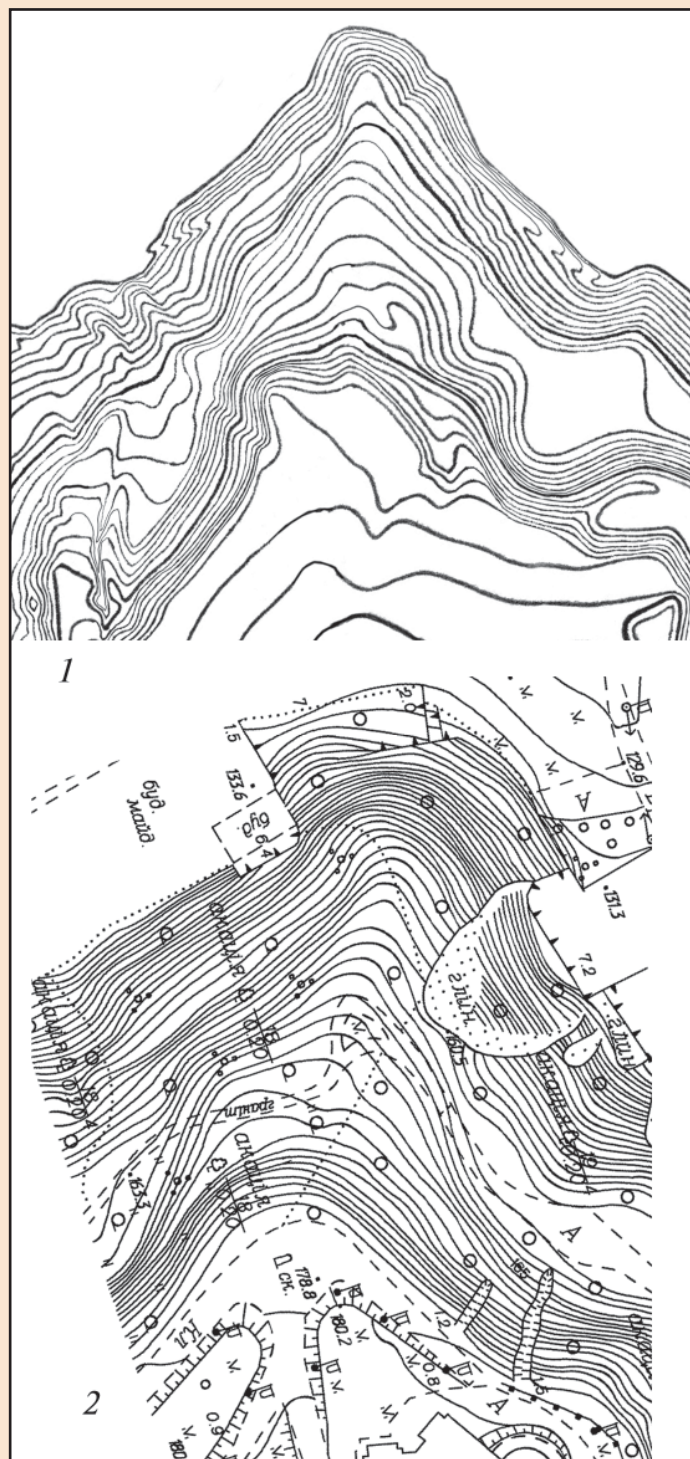
вул. Великій Житомирській, 2а, де в південній частині розкопу 3 виявлено рів завглибшки 5,5 м [11, с. 44–45]. Такі параметри рову Предтеченського виводу пов'язані з особливостями топографії Старокиївської гори (іл. 10: 1–2). Імовірно, у цьому місці в давнину був більш-менш рівний схил, а влаштування рову призвело до появи ярусів, що добре помітно на фото (іл. 11: 1–2). Таким чином, значна глибина ровів, за писемними джерелами, – це вказування висоти схилу під Предтеченським виводом. У звіті А.І. Свіязєва вказано ширину рову як 17,3 м, що добре помітно на плані 1750 року.

Існування ровів на схилах Старокиївської гори підтверджується археологічними дослідженнями 1936 року експедиції Т.М. Мовчанівського, коли під схилом на відрізку між Предтеченським та Різдяним виводами розкопано рів (іл. 12), зовнішній край якого знаходився до початку схилу, як і намальовано на планах Києва 1750 та 1768 років [17, с. 67]. Також варто згадати про розкопи на схилі під Предтеченським виводом у 1965–1969 роках [6, с. 82, 99, 155]. П.П. Толочко та С.Р. Кілієвич дослідили декілька жител і споруд Х–ХІ ст. на краю нижнього ярусу Старокиївської гори і не зафіксували слідів рову (іл. 13: 1). Але достатня віддаленість жител від схилу залишає місце для влаштування рову (іл. 11: 2с; 14: 2а).

Висновки

Реконструкція зовнішнього вигляду Предтеченського виводу може стати в нагоді під час досліджень захисних споруд другої половини XVII ст. як міста Києва, так і низки міст Лівобережжя України та суміжних територій. Для вирішення термінологічного питання було розглянуто точки зору низки дослідників. Встановлено приблизне уявлення про конструкцію розкату й виводу, що втілено в графічну реконструкцію. Проаналізовано всі наявні писемні та графічні джерела.

Було виділено чотири етапи функціонування Предтеченського виводу, під

Іл. 10. Топографічні плани
Старокиївської гори: 1 – план 1925 р.;
2 – план 2006 р.

час кожного з них він мав нову конструкцію. Перший період починається від прибуття російських військових інженерів у 1654 році, коли місто огородили нашвидкуруч слабким острогом. Другий етап від

**Лл. 11. Схил Старокіївської гори: 1 – ситуація на березень 2015 р.;
2 – місце влаштування Предтеченського виводу (а); рову довкола виводу (b);
місце розкопок жител X–XI ст. (с).**

1660-х років – часу влаштування роскату на місці майбутнього виводу. Третій етап починається від зведення виводу в 1673 році, коли його було модернізовано та підлаштовано для функціонування артилерії. Четвертий етап розпочався між 1732 та 1737 роками, коли поверх валів та дерев'яних конструкцій насипано міцні-

ший земляний вал. Для кожного періоду зроблено графічну реконструкцію зовнішнього вигляду захисної споруди.

Також за допомогою графічних, писемних, археологічних джерел та ГІС-технологій розглянуто питання влаштування рову довкола Предтеченського виводу.

Лл. 12. Переріз рову 1936 р. (фото Т.М. Мовчанівського)

Лл. 13. Археологічні дослідження Старокіївської гори (1) та можливе місце влаштування рову (2, a) та Предтеченського виводу (2, b)

Література

1. *Алферова Г.В., Харламов В.А.* Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века (новые материалы) / Г.В. Алферова, В.А. Харламов // Вопросы истории. – Москва : Правда, 1979. – № 7. – С. 61–75.
2. *Алферова Г.В., Харламов В.А.* Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк / Г.В. Алферова, В.А. Харламов. – Киев : Наукова думка, 1982. – 160 с.
3. *Жигола В.С.* Рови укріплень Старокиївської гори в другій половині XVII–XVIII ст. / В.С. Жигола // *Opus Mixtum* / Міністерство культури України, Музей історії Десятинної церкви. – Київ, 2014. – № 2. – С. 45–51.
4. *Закревский Н.* Описание Киева / Н. Закревский. – Москва : Типография В. Грачева, 1868. – Т. 1. – 455 с.
5. *Каргер М.К.* Древний Киев / М.К. Каргер. – Москва ; Ленинград : Издательство АН СССР. – 1961. – Т. 2. – 661 с.
6. *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований / С.Р. Килиевич. – Киев : Наукова думка, 1982. – 176 с.
7. *Крадин Н.П.* Русское деревянное оборонное зодчество / Н.П. Крадин. – Москва : Искусство, 1988. – 142 с.
8. *Ласковский Ф.Ф.* Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф.Ф. Ласковский. – Санкт-Петербург : Императорская академия наук, 1858. – Ч. 1. – 642 с.
9. *Лебединцев П.Г.* «Росписной список» г. Киева 1700 г. / П.Г. Лебединцев // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – Киев, 1892. – Кн. VI. – Отд. III. – С. 27–82.
10. *Мальченко О.Є.* Вплив артилерійської практики на реконструкцію Київської фортеці в останній третині XVII ст. / О.Є. Мальченко // Київська старовина. – Київ, 2012. – № 4. – С. 16–40.
11. *Мовчан І.І., Ієвлев М.М., Козловський А.О., Гончар В.М.* Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ в 2002–2003 рр. у м. Києві по вул. В. Житомирській, 2а / І.І. Мовчан, М.М. Ієвлев, А.О. Козловський, В.М. Гончар // Науковий архів Інституту археології НАН України, 2003/224, 220 с.
12. *Никитин А.В.* Оборонительные сооружения Засечной черты XVI–XVII вв. / А.В. Никитин // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1955. – № 44. – С.157–175.
13. *Носов К.С.* Особенности русского оборонного зодчества XVII в.: бык и роскат / К.С. Носов // Альманах центра общественных экспертиз. – 2008. – Вып. 1. – С. 161–176.
14. *Носов К.С.* Военное зодчество XVI–XVII вв. и его роль в становлении Российской государственности / К.С. Носов : атрореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Москва, 2009. – 31 с.
15. *Письма и бумаги императора Петра Великого* / Л.Г. Бескровный, Б.Б. Кафенгауз, Л.А. Никифоров. – Москва : Наука, 1975. – Т. 12. – Вып. I. – 590 с.
16. *Пономаренко Л.* Плани міста Києва XVII–XIX ст. як історичне джерело / Л. Пономаренко // Київська старовина. – Київ : Наукова думка, 1972. – С. 62–69.
17. *Ячменьов Н., Молчановський Ф.* Нові археологічні розкопки у Києві / Н. Ячменьов, Ф. Молчановський // Соціалістичний Київ. – 1936. – № 7–8. – С. 64–67.